

## РЕФОРМАЦІЯ В ПОГЛЯДАХ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА (ОГІЄНКА)

*У статті розглядаються історичні погляди митрополита Іларіона (Івана Огієнка) на процеси Реформації. Ці погляди були висловлені ним у ряді наукових праць. Головною із них є дослідження «Українська церква», що було опубліковане у 1942 р. У своїх поглядах Іван Огієнко розглядав розвиток реформаційних процесів як на території Польщі, так і на території України. Він показував пов'язаність історичних процесів у межах українських земель із європейським простором. Вчений розглянув цілий ряд актуальних питань, зокрема роль Реформації для українського суспільства, взаємовідносини протестантів та православних тощо. Погляди історика стали основою для подальшого розвитку у цьому питанні української церковної історіографії як напрямку. Вони були сприйняті багатьма його послідовниками та дослідниками історії церкви.*

**Ключові слова:** Іван Огієнко, «Українська церква», Реформація, історіографія.

Митрополит Іларіон (Іван Огієнко, 1882–1972), ієрарх Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), є однією з найпомітніших постатей в українській історіографії. Завдяки своїй активній політичній, державницькій, церковній та науковій діяльності він міцно вписав своє ім'я в українську історію ХХ ст. і одночасну в українську науку. Вже на сьогодні важко злічити ту кількість наукових праць, які присвячені його інтелектуальному внеску в розвиток України, у т. ч. й стосовно дослідження ним історії церкви. Тому його ім'я по праву стоїть в одному ряду із такими відомими вченими як Михайло Грушевський, Олександр Лотоцький, Іван Власовський та ін.

Наукова творчість Івана Огієнка є складовою частиною української церковної історіографії як наукового напрямку, що остаточно сформувався в українському еміграційному середовищі у ХХ ст. [2, с. 16, 60–114; 4, с. 113–117]. Та треба зазначити що, крім того, Іван Огієнко був ще й вихованцем Київського університету Св. Володимира, який свого часу фактично став одним із наукових центрів дослідження саме історії церкви [2, с. 73–74].

Дослідження митрополита Іларіона є цінними для сучасних учених з різних позицій: впровадження нових для української церковно-історичної науки методологічних засад дослідження, створення узагальнюючої праці з історії церкви на українських землях і формулювання нової концепції історії української церкви. Його погляди стали предметом значної кількості наукових праць, зокрема, в дослідженнях М. Тимошика, О. Баженова, О. Сагана та ін. [1; 7; 8].

Стрижнем ідей Івана Огієнка (які були висловлені ним у лекціях 1960-х рр. і спрямовані на підготовку майбутнього священика) стало поєднання національного і релігійного: «...в нас найперше книжка українська, а ідеологія православна... Але завжди пам'ятай, що прапор української православної ідеології, і прапор національності – це наша українська мова» [3, с. 6]. Даючи характеристику наукових методів (описовий, історичний, порівняльний та ін.), митрополит наполягав на необхідності об'єктивності в дослідженнях, хоча сам же і спростовував можливість досягнення цього: «Найперше віросповідання зводить з дороги об'єктивності. У віросповіданні є певна суб'єктивність і, скажемо, православна обставина – не для протестанта і не для католика». Окрім релігійного моменту, на його думку, з якою важко не погодитися, до суб'єктивності приводять «національність і партійність». Але якщо першу з них митрополит вважав невід'ємною частиною методології («...проявляється... і мусить проявлятися»), то стосовно другої був категоричним: «Її треба оминати, бо партійність доводить до суб'єктивізму хворобливого» [3, с. 13].

Основи майбутніх узагальнених поглядів митрополита проглядаються в його публікаціях ще на початку XX ст., коли він ще не був одним із фундаторів української церковної історіографії. Вони проявилися передовсім у його достатньо радикальних ідеях (між іншим, вважається, що вони вплинули на позицію і думки архієпископа Олексія Дородніцина) у його відомій праці з історії української культури (1918). У цьому дослідженні явно відстоювалося дві ідеї: вплив більш цивілізованої і вищої української культури на російську та нищення української культури і церкви російською владою. Головним же засобом для представлення своєї ідеї автор вибрав метод протиставлення. Так, він писав: «Церква наша дуже одріжнялась тоді од церкви московської, – у нас були тоді свої церковні звичаї, свої обряди...», або ж «Духовенство на Москві зовсім було безправне» чи «...церква наша своїми вільностями тоді дуже одріжнялась од церкви московської. І всі ті жорстокі закони про монахів, що їх видавав цар Петро I і дальші царі, не мали сили у нас на Україні. Теж саме було і в XVIII віці, – церква наша тоді ще мала багато своїх старожитніх прав...» [5, с. 179, 180, 192]. Але якщо архієпископ Олексій Дородніцин тоді ж оптимальним варіантом стосунків між російською та українською церквами вважав стан на 1654 р., то Іван Огієнко виходив із принципу вищості: «Церква наша завше вважала себе вищою од церкви московської, бо митрополія Київська була першою, де повстав світ віри Христової...» [5, с. 177].

Поєднання національного та релігійного – ось основа ідеології Івана Огієнка. Вона пропагувалася ним практично впродовж усієї його наукової творчості, у т. ч. застосовувалася і в питанні щодо Реформації та реформаційних рухів. Тією чи іншою мірою проблеми Реформації висвітлювалися ним у різних роботах, зокрема в «Українській культурі» (1918), «Українській Пересопницькій Євангелії 1556 р.» (1921), «Історії українського друкарства» (1925), «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (1958) та ін. Проте найповніше погляди митрополита на реформаційні процеси були викладені в книзі «Українська церква», виданій у Празі (1942) [6]. Хоча за формою вона все ж таки є збірником статей, фактично ж це цільна книга, об'єднана загальною темою і єдиною системою наукових поглядів.

Одразу варто відмітити, що митрополит Іларіон у цілому позитивно оцінював Реформацію (між іншим, поруч із цим терміном, він вживає також поняття «нововірство», яке вважає рівнозначним йому). Головним критерієм, відповідно до його засадничих принципів, виступав безпосередньо той результат, який був привнесений реформаційними рухами в українські землі. Саме завдяки йому, як він писав, для українського духовного життя настав «переломний час». І саме тому реформаційний період в українських землях дослідник протиставляє московському періоду. В його книзі «Українська церква» вони слідуєть один за одним: реформаційним періодом закінчується I-й том праці, а II-й том вже присвячений входженню українських церковних інституцій до складу московських. При цьому, протистояння української церкви із католицькою церквою і «релігійні утиски» польської влади автором розглядаються як фактори, що «користі ніякої не принесли, а український народ довели до розпуки й кинули назавжди в обійми Москви» [6, с. 159–160].

Все ж таки, загальний висновок щодо Реформації у Івана Огієнка було викладено наступним чином: «Реформація принесла українському народові багато нових ідей, здійснення яких відразу підвищувало нашу духовну культуру; не всі ці ідеї були зовсім новими, але їх широке становлення й швидке поширення до самих народних низів були зовсім нові і принесли нам загальне зацікавлення тими питаннями, про які давніше тільки марили окремі одиниці» [6, с. 134].

Розповідь щодо реформаційних процесів Іван Огієнко подає, розділяючи Польщу та Україну, хоча це суперечить історичним реаліям XVI-го ст., коли ці території перебували у складі однієї держави. Проте, це виглядає цілком виправдано з огляду на ті ідейні засади, про які йшлося вище. Прикметним тут є те, що в

розповідь про Реформацію у Польщі історик включив і поширення її на литовських та білоруських землях.

Розглядаючи умови поширення Реформації на польських землях, ним виділено цілий ряд причин, що були розподілені на дві групи: загальні та місцеві. До загальних причин ним віднесено наступні: 1) релігійна толерантність в Польщі на початку XVI ст., 2) сприятливе середовище гуситів, значна кількість яких тут проживала, 3) соціально-економічні проблеми, 4) «упадок церкви католицької», 5) наявність німецького міщанства, через яке й приходили нові ідеї. Щодо місцевих причин, то до них віднесено: 1) вплив значної кількості італійських «нововірців» у якості оточення королеви Бони Сфорци, 2) близьке сусідство пруських земель, де герцогом Альбрехтом було офіційно визнано лютеранство державною релігією. Основними формами поширення Реформації, які визначив митрополит, були: 1) «лютеранство аугсбурзького визнання», 2) «кальвінство», яке, у свою чергу, «породило антитринітаріїв» (соцініанство), 3) «чеські брати». Це всі основні позиції, які дозволили далі вченому розкривати сутність реформаційних процесів і їх поширення.

У процесі розкриття теми Реформації Іван Огієнко звертається до діяльності багатьох представників тодішньої суспільної еліти – наприклад, князя Миколи Радзивіла (Чорного), філософа Симона Будного, теолога Мартина Чеховича, краківського друкаря Миколи Шарфенбергера, політика і публіциста Фріча Моджевського та ін. І тут важливо відмітити думку вченого, що реформаційні процеси пройшли майже непомітно серед звичайного населення, а більше було обговорюваним і дискусійним якраз у середовищі тодішньої еліти – представників шляхти, духовенства, міщанства: «Нововірство ширилося головним чином серед інтелігенції, а простий народ у своїй масі був досить байдужим до нової науки» [6, с. 91]. А от інтереси еліти автор представив досить просто: боротьба за ліквідацію привілеїв духовенства та за його маєтки. З точки зору історика, тут не варто «шукати якогось глибшого ідейного захоплення новою вірою». Проте, все ж таки, у цьому процесі дійшло навіть до обговорення можливості «створення народного костюлу» («*kościola narodowego*»), незалежного від Риму, з польською богослужбовою мовою.

Хоч митрополит Іларіон і багато місця у своїй творчості відвів розгляду реформаційних процесів на польських та українських землях, однак йому не вдалося показати їх повною мірою (наприклад, майже не були представлені внутрішньополітичні та міжнародні аспекти цих процесів). З іншого боку, з огляду на специфіку тієї парадигми, яку представляв історик в рамках української церковної історіографії, очевидно, він не вбачав потребу у цьому. Тому він зупинився переважно на питаннях, пов'язаних із богослужінням, книгодрукуванням та використанням «народної мови». Власне, останнє він і визначає як найголовнішу ідею як для Європи, так і для Чехії та Польщі, а потім і для України – «це переклади Св. Письма на живу народну мову, а також вживання народної мови в богослужінні» [6, с. 109].

Важливим щодо українських земель є звернення уваги автора не тільки на появу та особливості тут реформаційних процесів, а й на тісний зв'язок їх із європейським світом. Як він писав, «всі ті рухи, що відбувалися в Європі, звичайно потроху докочувалися через Чехію та Польщу й до нас. У нас були постійні зносини з Європою, а це давало змогу новим європейським ідеям заходити й до українського народу» [6, с. 102–103].

Підкреслюючи взаємовідносини між представниками православної віри та представниками реформаційних течій, Іван Огієнко наголошував на їх мирному характері тільки на початку цих стосунків. Причина цього досить проста – спільний противник в особі католицької церкви. Це навіть дещо зближувало сторони. Проте, як зауважує історик, далі співробітництво між сторонами не було розвинуте, оскільки, по-перше, «польська шляхта взагалі не схильна була чим-небудь поступатися на користь православних» [6, с. 108–109], і, по-друге, «ставши протестантами, вони не переставали

бути гордливими польськими націоналістами, а це перешкоджало їм ближче зійтися з православними українцями й працювати спільно» [6, с. 115].

Крім того, митрополит Іларіон у своїй праці не міг не оминати й процесу Контрреформації, яку він називав «католицькою реакцією». Успіх цього процесу з його погляду був заслугою ордену єзуїтів. В усякому разі, саме їм він відводить головну роль у наступі на протестантів, а потім і на православних. І хоча діяльність єзуїтів ним була представлена достатньо схематично, все ж таки, з його оповіді випливала думка щодо того, що однією із причин їхніх успіхів була відсутність єдності між представниками православного та протестантського населення: «Упоравшись з протестантами й залишившись, так би мовити, без праці, єзуїти всю свою енергію звернули на православних» [6, с. 117].

І, звичайно, необхідно відзначити також історіографічну основу. У своїх судженнях Іван Огієнко спирався на значний пласт наукової літератури польської, української та російської історіографії, зокрема на дослідження Й. Вармінського, Й. Крушинського, К. Харламповича, М. Грушевського, О. Титова, І. Малишевського, О. Левицького, О. Фотинського та ін. Цим можна підкреслити цілковите володіння матеріалом та інформацією у його поглядах. Тим більше, що вчений спирався також на документальні джерела, як опубліковані, так і не відомі широкому загалу. У свою чергу і самі його дослідження пізніше стали історіографічною основою для майбутніх наукових робіт. Зокрема, аналогічні стосовно Реформації позиції ми можемо спостерігати в узагальнюючій праці іншого представника української церковної історіографії – Івана Власовського – «Нарис історії Української Православної Церкви» (1955).

Таким чином, митрополит Іларіон (Огієнко) у своїх поглядах на реформаційні процеси, дійшов цілого ряду висновків (зокрема, щодо пов'язаності українських земель із європейським простором, взаємовідносин протестантів та православних тощо), які у свою чергу стали основою для подальшого розвитку у цьому питанні української церковної історіографії як напряду і були сприйняті багатьма його послідовниками. В цих поглядах відображена загальна позиція Івана Огієнка щодо можливості та необхідності поєднання національного і релігійного у суспільному житті й ідеології.

### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов О. Історія Української православної церкви домонгольського періоду в працях І.І. Огієнка та І.Ф. Власовського // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. 2015. Вип. 8. С. 31–40.
2. Ластовський В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії. Київ, 2008. 496 с.
3. Митрополит Іларіон і його методологія наукової праці / Ред. прот. С. Ярмусь. Вінніпег, 1972. 16 с.
4. Надтока О. Православна церква в Україні другої половини XVIII – початку XX століття. Київ, 2014. 255 с.
5. Огієнко І. Українська культура. Київ, 1991. 272 с.
6. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. Київ, 1993. 284 с.
7. Саган О. Проблема ідентифікації «Українського православ'я» у витрактуванні митрополита Іларіона (Огієнка) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. 2013. Вип. X. С. 159–166.
8. Тимошик М. Історія УПЦ в дослідженнях митрополита Іларіона (Огієнка) // Труды Київської духовної академії (Богословсько-історичний щорічник Київської Духовної Академії). 2006. Ч. 3. С. 161–171.

### REFERENCES

1. Bazhenov O. *Istoriia Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy domonholskoho periodu v pratsiakh I.I. Ohiiienka ta I.F. Vlasovskoho* [History of the Ukrainian Orthodox Church before the Mongol



period in the works of I.I. Ogienka and I.F. Vlasovsky]. Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu: istorychni nauky, 2015, Vol. 8, pp. 31–40.

2. Lastovskyi V. *Mizh suspilstvom i derzhavoiu. Pravoslavna tserkva v Ukraini naprykintsi XVII – u XVIII st. v istorii ta istoriohrafii* [Between society and the state. The Orthodox Church in Ukraine at the end of the XVII century – in XVIII century in history and historiography]. Kyiv, 2008, 496 p.

3. *Mytropolyt Ilarion i yoho metodolohiia naukovoï pratsi* / Red. prot. S. Yarmus [Metropolitan Ilarion and his methodology of scientific work]. Vinnipeg, 1972, 16 p.

4. Nadтока O. *Pravoslavna tserkva v Ukraini druhoi polovyny XVIII – pochatku XX stolittia* [The Orthodox Church in Ukraine in the second half of the XVIII century – the beginning of the XX century]. Kyiv, 2014, 255 p.

5. Ohienko I. *Ukrainska kultura* [Ukrainian culture]. Kyiv, 1991, 272 p.

6. Ohienko I. *Ukrainska tserkva: Narysy z istorii Ukrainiskoi pravoslavnoi tserkvy* [Ukrainian Church: Essays on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. Kyiv, 1993, 284 p.

7. Sahan O. *Problema identyfikatsii «Ukrainskoho pravoslavia» u vytraktuvanni mytropolyta Ilariona (Ohienka)* [Problem of identification of «Ukrainian Orthodoxy» in the process of Metropolitan Ilarion (Ogienko)]. Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita, 2013, Vol. X, pp. 159–166.

8. Tymoshyk M. *Istoriia UPTs v doslidzhenniakh mytropolyta Ilariona (Ohienka)* [History of the UPC in the studies of Metropolitan Hilarion (Ogienko)]. Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii (Bohoslovsko-istorychnyi shchorichnyk Kyivskoi Dukhovnoi Akademii), 2006, Vol. 3, pp. 161–171.

### **Lastovskyi V. Reformation in the views of metropolitan Ilarion (Ogienko).**

*The article deals with the historical views of metropolitan Ilarion (Ivan Ogienko) on the processes of the Reformation. These views were expressed by him in a number of scientific works. The main of them is the study «Ukrainian Church», published in 1942. In his views, Ivan Ogienko considered the development of the reform processes both in Poland and in Ukraine. He showed the connection of historical processes within Ukrainian lands with the European space. The scientist considered a number of topical issues, including the role of the Reformation for Ukrainian society, the relationship between Protestants and Orthodox, and so on. The views of the historian have become the basis for further development in this issue of Ukrainian church historiography as a direction. They were perceived by many of his followers and historians of the church.*

**Key words:** Ivan Ogienko, «Ukrainian Church», Reformation, historiography.

Одержано 21.03.2018.